

K. GARŠVA

SVARBESNĖS ŠIAURĖS VAKARŲ PANEVĖŽIŠKIŲ FONOLOGIJOS YPATYBĖS

Šiaurės vakarų panevėžiškiais vadiname šnektą maždaug tarp Saločių, Kriklinių, Šeduvės ir Kriukų¹. Iš rytų aukštaičių tarmių šiaurės panevėžiškių vokalizmas ir prozodija yra labiausiai pakitę ir, matyt, labiausiai skiriasi nuo lietuvių bendrinės kalbos (bk.).

Šiame straipsnyje bandome trumpai aptarti tas svarbesnes šiaurės vakarų panevėžiškių fonetikos ir fonologijos ypatybes², kurios iki šiol nėra pakankamai ištirtos bei aprašytos.

I. Vokalizmas ir konsonantizmas

1. Lietuvių bendrinės kalbos fonologinėje sistemoje, kuri yra panaši ir daugelyje tarmių, skiriama nuo 5 iki 13 balsių, iki 6–8 dvibalsių, 33–45 priebalsiai, iki 2–3 priegaidžių³. Fonemų skaičius priklauso nuo to, ar laikomi savarankiškais fonemomis a) ilgieji ir trumpieji balsiai, b) dvibalsiai ir afrikatos, c) kietieji ir minkštieji priebalsiai arba „supriešakėję“ balsiai ir dvibalsiai, d) balsiai ir priebalsiai, esantys tik skoliniuose.

2. Lietuvių kalbos ilgieji ir trumpieji balsiai pagal tradiciją dažniausiai laikomi atskirais fonemomis, nors kai kas jų kiekybę priskiria nesegmentiniam lygmeniui arba ilguosius balsius dalija į 2 moras.

Panevėžiškių tarmėje balsių ilgumo–trumpumo (pusilgumo) opozicija yra tik kirčiuotuose skiemenyse (nekirčiuoti balsiai beveik visada trumpi), todėl kiekybę, kaip ir kirtį, būtų galima priskirti nesegmentiniam (supersegmentiniam) lygmeniui. Kadangi kirčiuotoje pozicijoje aukštinio ir žemutinio pakilimo balsiai gali būti ne tik ilgi, bet ir pusilgiai arba trumpi (plg.: *skī'la* 'skylė' – *skī.la* 'skilo', *kē'l'* 'kėlia, kėlią, kėlį' – *kèl'* 'keliù, kelì'), šią poziciją reikia laikyti stipriąja.

Vidutinio pakilimo balsiai *e*, *o* kirčiuoti būna tik ilgi, nekirčiuoti – trumpi.

¹ Straipsnyje remiamės daugiausia gimtąja Linkavės (ofic. Linkuvà) šnektą.

² Daugelis šių ypatybių išsamiau aprašytos kand. disertacijoje: *Слоговые акценты в фонологической системе (на материале литовского языка)*. – М., 1977 ir kituose straipsniuose (plg. 6, 12, 30 išnašas).

³ Klimas A. Some attempts to inventory Lithuanian phonemes. – In: *Baltic Linguistics*. Pennsylvania State University Press, 1970, p. 93–102.

Kirčiuotoje pozicijoje tarmėje būna ir trumpieji balsiai *ę, o*, pagal kokybę panašūs į *ę', o'*. Šiuos trumpuosius balsius mes laikome balsių *i., u.* variantais, nes vienoje morfemoje *ę* kaitaliojasi ne su *ę*, bet su *i.*, kaip ir *o* kaitaliojasi ne su *o'*, bet su *u.*, plg.: *skę'r'* 'skiriù, skiri' – *ški.r'* 'skiria' (bet *skę'r'* 'skėri'), *kõr* 'kuriù, kuri' – *kũ.r'* 'kùria' (bet *kõ'r'* 'kõri'). Panašiai toje pačioje morfemoje gali kaitaliotis ilgasis *e'* su trumpuoju *e*, ilgasis *a'* – su trumpuoju *a*. Taigi nuo kirčio labiau priklausomi tik balsiai *ę'* ir *o'*⁴.

3. Kiekybę geriausiai priskirti nesegmentiniam lygmeniui dėl to, kad lietuvių kalboje ji yra ne balsių, o tam tikrų morfemų požymis (kurios nors vienos morfemos balsis paprastai visada turi tą pačią kiekybę)⁵. Be to, tik ilguosiuose skiemenyse būna priegaidės, todėl kiekybę ir priegaides tikslinga būtų laikyti to paties (nesegmentinio) lygmens vienetais. Tada stipriojoje (kirčiuotoje) pozicijoje tarmėje galima skirti 6 balsių fonemas: */i/, /u/, /ę/, /o/, /e/, /a/*.

4. Paprastumo sumetimais generatyvistai politoninių kalbų ilguosius balsius dvigarsių pavyzdžiu dažnai aprašo kaip dviejų tokių pat trumpųjų fonemų (morų) junginius, priegaides įsivaizduodami kaip pirmosios ar antrosios moros kirčius. Didesnei lietuvių kalbos daliai, tarp jų ir nagrinėjamai tarmei, toks aprašymas menkai tinka⁶.

5. Dvibalsius be didesnių abejonių galima laikyti fonemų junginiais, nes paprastai abu jų komponentai gali būti pakeisti kitomis fonemomis; pagal sudėtį ir kirčiavimą dvibalsiai prilygsta dvigarsiams (*a, e, i, u + l, m, n, r*), aiškiems dviejų fonemų junginiams. Sudėtingesnis sutaptinių *ie, uo* klausimas: jų sudėtinės dalys kirčiuotoje pozicijoje nepailgėja, dėl to *ie, uo* priegaidės fonetiškai ir fonologiškai panašios į balsių priegaides. Pirmuosius šių dvibalsių dėmenis būtų galima sieti su pusilgiais */i/, /u/*, o antruosius dėmenis – su */e/, /o/*.

6. Afrikatos *ts, tš* savo dusliųjų komponentų susiliejimu į vieną garsą *c, č* priima dvibalsius *ie, uo*, o afrikatos *dz, dž*, susidedančios iš skardžiujų priebalsių, „dvifonemiškumu“ taip pat panašios į kitus dvigarsius. Susidūrus dviem priebalsiams viename skiemenyje, tam tikrose pozicijose tarmėje gali susidaryti antrinės afrikatos, pvz.: *acitráuk* 'atsitráuk', *dešėn'c* < dešimtis 'dešimt'. Afrikatas taip pat galima laikyti 2 fonemų junginiais, nors, skirtingai nuo dvigarsių, kitomis fonemomis galėtų būti pakeistas tik antrasis jų dėmuo: *tsýpti, tšýpti – trýpti, dž'aũgės – draũgės* (bk.).

7. Iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti, kad šnektoje priebalsiai ir balsiai pagal diežiškumą (minkštumą) derinami panašiai: jie būna minkšti tiek prieš prie-

⁴ Šnektoje retkarčiais pasitaiko ir trumpieji *o, ę*, panašūs į *o, ę* (*mõrkos* 'mõrkos', *kõks* 'kõks', *dėku* 'dėkui'), bet jie niekad toje pačioje morfemoje nesikaitalioja su ilgaliais *o', ę'*.

⁵ Plg. Garde'as P. Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema. – Kalbotyra, 1971, t. 22 (1), p. 94.

⁶ Гаршва К. Просодемы в системе фонологического описания (на материале литовского языка). – Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1977, № 1, с. 59.

šakinės eilės balsius (*bařsta* ‘bařsto’ – *bar’s’t’i’t’* ‘barstýti’) ar „minkštuosius“ priebalsius (*g’er’ęs’ę₂n’s’⁷* ‘gerėsnis’, bet *gærú.ms* ‘gerumas’, *g’ël’ę₁* ‘giliai’, bet *g’òls⁸* ‘gilaūs’), tiek ir po šių garsų: *kár’vęs’* ‘kárvēs’, *peř’šę₂l’s’* (bet *ár’kę₂l’s’* ‘arklỹs’)⁹. Priebalsių minkštumą ar kietumą sąlygoja tiesiogiai prieš juos esantis balsis, taigi pavyzdžiuose *g’er’ęs’ę₂n’s’*, *g’ël’ę₁* pirmojo skiemens balsis išlieka siauresnis dėl to, kad antrajame skiemenyje yra kitas priešakinės eilės balsis, suminkštinantis tarp tų dviejų pirmųjų balsių esantį priebalsį. Diežiškumo požymiu priebalsiai nuo balsių priklauso labiau, todėl ši požymį balsiams būtų galima ir priskirti. Taip būtų tikslingiau ir ekonomiškumo požiūriu: vietoj 15 „minkštųjų“ priebalsių šnekto fonologinė sistema pasipildytų tik 3 „supriešakėjusiais“ balsiais *ú, ó, á*. Bet diežiškumo požymį sunku atskirti ir nuo priebalsių, nes jis gali apimti net 2 skiemenų fonemas, plg.: *ár’kę₂l’s’* ‘arklỹs’ – *ařkę₂ls* ‘arklas’. Todėl manome, kad diežiškumo požymį lietuvių kalboje tikslingiausia priskirti supersegmentiniam lygmeniui¹⁰.

8. Nauji garsai ir į tarmes, ir į bendrinę kalbą neretai patenka su tarptautiniais žodžiais, skoliniais. Tie garsai į fonemų inventorių įtrauktini tik tada, kai juos pradeda vartoti atitinkamos kalbinės bendruomenės dauguma. Panevėžiškių, kaip ir kitų tarmių tradicinėje šnektoje, svetimos fonemos keičiamos savomis arba iš viso praleidžiamos, plg.: *pàb’r’òks* ‘fābrikas’, *kòrs* ‘chòras’, *iktārs* ‘hektāras’¹¹.

Taigi tarmėje galima skirti 16 priebalsių fonemų: */p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/, /s/,*

⁷ Balsis *ę₁* atitinka nekirčiuotus bk. *ie, -ei, -iai*, o *-ę₁* – pokirtinį *ai*. Balsis *ę₂* įterpiamas žodžio gale prieš „minkštuosius“ *l, r, m, n, v*, balsis *ę₂* – prieš „kietuosius“ tuos pačius priebalsius. Ženklu *i₁* žymime susiaurintą *ę₁* (<*ie*), *u₁* – susiaurintą *o* (<*uo*). Mūsų požiūriu, šnektoje šie balsiai (kaip ir priegaidės) tarpusavyje nežymiai gali skirtis (plg. § 13). Visi šie nekirčiuotuose skiemenyse atsirandantys garsai yra fakultatyviniai balsių *i, u, ę, o* variantai.

Dėl priegaidžių žr. § 21–23 ir 31 išn.

⁸ Kupiškėnai tokioje pozicijoje *e* ne tik platina, bet ir užpakalina, plg.: Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. – V., 1978, p. 71.

⁹ Dar plg. Grinaveckienė E. Priebalsių minkštėjimo ryšys su galūnių trumpėjimu Stegvilių tarmėje. – LKK, 1961, t. 4, p. 167–183. Po priešakinės eilės balsių absoliutiniame žodžio gale priebalsiai neminkštėja po balsio *i* daiktavardžių daugiskaitos naudininke (įnagininke) (plg.: *nakti.m, dun’t’i.m*, bet *kár’vęm’* ir t. t.), veiksmažodžių būsimojo laiko III asmenyje (*padė’s, iš’vėš*), po dvigarsių (*ši.teip* ‘šitaip’, *kitaip*), vienskiemeniuose žodžiuose *ji.s, ji.n*. Priebalsiai *k, g* neminkštėja prieš minkštą priebalsį ir po priešakinės eilės ar „supriešakėjusių“ balsių: *p’ėkt’* ‘piktì’, *kar’p’i’k, dė’k, sú.lig*.

¹⁰ Dar plg. Girdenis A. Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga. – Baltistica, 1971, t. 7(1), p. 28; Степанов Ю. С. О зависимости понятия фонемы от понятия слога при синхронном описании и исторической реконструкции. – ВЯ, 1974, № 5, с. 98–103.

¹¹ Tarptautinių žodžių trumpąjį *ę* (kaip ir minkštąjį *l’* prieš kietuosius priebalsius) nedėsnin-gai įsiveda negausių socialinių grupių atstovai, todėl ir tas garsas į fonemas dar negali pretenduoti nei tarmėje, nei bendrinėje kalboje.

/z/, /š/, /ž/, /v/, /m/, /n/, /l/, /r/, /j/. Trumpumas (pusilgumas) – ilgumas, kietumas – minkštumas būtų supersegmentiniai elementai.

9. Skirtingai nuo priebalsių, šnekτος vokalizmas (ypač nekirčiuotuose skiemyne), iš dalies ir prozodija yra sudėtingesni negu gali atrodyti iš plačiau žinomų dialektologijos darbų. Įvairiose pozicijose šnektoje galima skirti 27 balsių (ir 44 dvigarsių) variantus, nors kai kurie iš jų egzistuoja tik fakultatyviai¹².

10. Pagal tradiciją iki šiol dažniausiai teigiama, kad nekirčiuotus bk. garsus *i*, *i*, *ie*, *ė* bei *u*, *u*, *uo*, *o* šiaurės panevėžiškiai suplaka į *e* bei *o*.

Iš tikro didžiojoje šnekτος dalyje prieškirtinių ir negalinių pokirtinių skiemenų buvę trumpieji bei ilgieji balsiai *i*, *u* bet kuriame skiemyne (tiek atvirame, tiek uždareme, nepriklausomai nuo jo atstumo iki kirčiuoto skiemens) prieš bet kurį balsį ir priebalsį (net tame pačiame žodyje ir to paties žmogaus) gali būti ir paplatinti, ir nepaplatinti. Absoliutinėje žodžio pradžioje ir prieš aukštutinio pakilimo balsius *i*, *u* (kaip ir kiti garsai) platėja tikriausiai kiek mažiau¹³, bet tai ne dėsnis, o tik šiokia tokia tendencija. A. Baranauko¹⁴, „Lietuvių kalbos tarmių“¹⁵ ir šio straipsnio autoriaus tekstuose¹⁶ prieškirtiniame skiemyne balsis *i* nepaplatintas maždaug 1130 žodžių (68%), *u* – 697 žodžiuose (52%) (žr. lentelę).

Priekirtiniame skiemyne nepaplatintų balsių *i*, *u* skaičius tekstuose (žr. 14, 15, 16 išnašos)

Balsiai	Pozicija	A. B.		LKT		Aut.	
		%	n	%	n	%	n
i	Abs. ž. pr.	100	visi	93,7	112	36	532
	Neabs. ž. pr.	64,4	264	86	179		
u	Abs. ž. pr.	74,6	51	75	44	40	271
	Neabs. ž. pr.	35	142	76	189		

Pastabos: *n* – nepaplatintų balsių *i*, *u* skaičius; % – jų procentas tarp visų balsių *i*, *e* arba *u*, *o*; *abs. ž. pr.* – absoliutinė žodžio pradžia; *neabs. ž. pr.* – neabsoliutinė žodžio pradžia.

¹² Plg. Garšva K. Akcentuacijos ir vokalizmo sąryšis šiaurės vakarų panevėžiškių tarmėje. – Kn.: Lietuvių arealinės lingvistikos klausimai (LKK, t. 17). V., 1977, p. 76 (išn. 3), 84–87.

¹³ Zinkevičius Z. Smulkmenos (XXX). – Baltistica, 1976, t. 12(2), p. 165–166.

¹⁴ Litauische Mundarten, gesammelt von A. Baranowski. Texte herausgegeben von Dr. Franz Specht. – Leipzig, 1920, Bd. 1, S. 117–174 (lentelėje trumpinama A. B.).

¹⁵ Lietuvių kalbos tarmės (Chrestomatija). – V., 1970, p. 237–271 (LKT).

¹⁶ Mūsų tekstai (Aut.) įrašyti į magnetofono juostą 1972–1973 m. Linkuvės, Vaškų, Klóvainių, Laūksodžio, Kriukų apylinkėse iš 60 žmonių. Balsių *i*, *u* platinimas stebėtas specialiai.

Skirtinguose šaltiniuose nevienodas nepaplatintų balsių *i*, *u* procentas užrašytas, matyt, daugiausia dėl to, kad neretai nekirčiuotuose skiemenyse paplatėjęs balsis nuo nepaplatėjusio skiriasi labai nežymiai ir todėl abejojama, kaip jį žymėti: *i* ar *e*, *u* ar *o*.

11. Beveik visada balsiai *i*, *u* platinami šiose pozicijose: 1) kirčiuoti atitraukti- niu kirčiu (galiniame ir antrajame nuo galo skiemenyje), 2) tvirtagališkai kirčiuo- tuose dvigarsiuose *i*, *u+l*, *r*, *m*, *n*, 3) kirčiuoti pagrindiniu kirčiu diachroniškai gali- niame skiemenyje ir 4) galiniame pokirtiniame (dažniausiai uždaramame) skiemenyje. Balsis *u* platinamas tik į *o*, o balsis *i* prieš „minkštuosius“ priebalsius dažniausiai platinamas į *e* (plg. *lèp'* 'lipì'), prieš „kietuosius“ priebalsius – į *ó* (*l'òp* 'lipù')¹⁷.

Balsis *ó* (<*i*) su balsiu *ò* (<*u*) dažniausiai ne visai sutampa. Audiciniuose eksperimen- tuose minimalių porų *igr'òs* 'igrìs' – *igr'òs* 'igrìus' ir kt. balsiai *ó* ir *ò* iš 15 bandymų skirti dvylikoje¹⁸. Einant iš šnektos šiaurės rytų į pietvakarius, skirtumas tarp balsių *ó* ir *ò* mažėja (bet neišnyksta) : beveik tie patys auditoriai diktoriaus nuo Saločių kalboje šiuos garsus skyrė 82%, diktoriaus nuo Kiemėnų – 80%, iš Kyburių – 71%, nuo Laūksodžio – 53%, iš Linkuvės – 66,6%, Pūšaloto – 65%. Mat šnektos vakaruose (Linkuvà, Laūksodis) balsis *ó* labiau lūpinamas, yra kiek aukštesnio pakilimo bei užpakalesnis ir dėl to mažiau skiriasi nuo balsio *ò* negu rytinėje tarmės dalyje (Kyburiai, Vytartai, Talačkónys ir kt.), kur balsis *ó* labai primena *æ* (K. Jaunius paplatintą *i* ir žymėjo ženklu *æ*¹⁹).

12. Audiciniuose eksperimentuose statistiškai gana patikimai skirti ir mini- malių porų pokirtiniai bei prieškirtiniai *e* (<*e*) ir *e* (<*i*) (57–90%), *o* (<*o*) ir *ò* (<*u*) (62,6–77,1%)²⁰, taip pat *o* ir *ò* (< *-au*, *uo*) (71–79,6%).

13. Prieškirtiniame ir negaliniame pokirtiniame skiemenyje balsiai *e* (*e*), *e*₁ (<*ie*), *o*, *ò* arba išlieka (kaip ir *i*, *u*), arba dėl tolimesnio trumpinimo redukuojami į *i* (*òl*), *i*₁, *u*, *u*₁: *rikì.ms* 'rèkìmas', *ri₁ki.ms* 'riekìmas', *klbitãla* 'klètèlè', *šunèl'* 'šonèlì', *kãmu₁le* 'kãmuolio' (bet *kãmol's*' ir t.t.). Balsiai būna platesni tik galinia- me žodžio skiemenyje.

¹⁷ Bent vakarinėje šnektos dalyje balsis *i* pirmiausia, matyt, buvo paplatintas į *e* ir tik vėliau prieš „kietąjį“ priebalsį platėjo į *ó*. Tas platėjimo procesas nėra pasibaigęs ir dabar: kartais vietoj *ó* dar ištiriamas *e* arba tarpiniai tarp *i* ir *e*, *e* ir *ó*, *u* ir *ò*, plg.: *užmèřšò* 'užmiršaũ', *tèkre₁* 'tikraì' ir t. t.

¹⁸ Audiciniai eksperimentai su balsiais atlikti daugiausia Linkuvos vid. mokykloje 1973 m.; daugelis ypatybių tikrintos ir su universiteto studentais. Eksperimentuose dažniausiai būdavo pa- teikiamos 5 minimalios poros. Dalyvavo apie 50 auditorių, iš jų 30 buvo ir diktoriai.

¹⁹ K. Jaunius dialektologiniai darbai. – Kn.: Drotvinas V., Grinaveckis V. Kalbi- ninkas Kazimieras Jaunius. V., 1970, p. 136.

²⁰ Iš jų poros *grãžo* 'grãžã' – *grãžò* 'grãžù' ir kt. skirtos 69 ir 75% (U=4,27 ir 7,39 > 3,29). Tai rodytų, kad nekirčiuoti nosiniai balsiai *e*, *ò* tarmėje buvo susiaurinti ne į *e* (<*i*), *ò* (<*u*), bet, kaip ir kirčiuotuose skiemenyse (plg.: *grèš't* 'grèžti', *gròšts* 'grãžtas') – tik į *e*, *o*.

Nekirčiuoti šie vidutinio pakilimo balsiai redukuojami į aukštutinio pakilimo balsius dažniau jaunesnio amžiaus žmonių, ypač pietvakarinėje šnektos dalyje²¹. A. Baranausko tekstuose, užrašytuose praeito amžiaus gale, šie balsiai susiaurinti tik 7 žodžiuose, o 1972 m., pavyzdžiui, iš 139 Linkuvės ir Pășvitinio moksleivių šiuos balsius siaurino apie 113²².

Palyginti su nesusiaurintais vidutinio pakilimo balsiais, atitinkami susiaurinti balsiai tarpusavyje skiriasi dar mažiau (42,5–70%), todėl, kol jų skirtumas patikimai statistiškai neįrodytas, *i* ir *i*₁ galima žymėti ir balsiu *i*, *u* ir *u*₁ – *u*.

14. Buvę trumpieji balsiai *i*, *e*, *u*, *a* tiek uždaroje, tiek atviroje galūnėje dažniausiai visiškai iškrinta. Dėl to žodžio gale susidaro skardziųjų priebalsių ir *-s* bei *s*, *š*, *ž* ir *-s* bei kitokios samplaikos. Nors redukuotų galūnės balsių dažniausiai nebesigirdi²³, kad būtų galima fonologiškai paaikškinti tuos nelabai įprastus lietuvių kalboje priebalsių junginius ir kita, kai kurie kalbininkai siūlo žymėti „murmamąjį balsį“. Mūsų požiūriu, nesančio „murmamojo balsio“ užrašinėti nereikia, nes minėtos priebalsių samplaikos ir t.t. suprantamiau paaikškinamos iš klausos girdimomis jų pačių ypatybėmis: priebalsių skardumo – duslumo, trumpumo – ilgumo opozicijomis ir t.t. Porų *kã.s* ‘kasù’ – *kàs* ‘kàs’, *šlã.p’s* ‘šlapiùs’ – *šlãp’s* < šlãpsi ‘šlãpsi’ fakultatyvius skirtumus (jas teskiria 43–68% auditorių) galima aiškinti balsio pailgėjimu (retkarčiais beveik iki pusilgių šnekteje gali pailgėti visi kirčiuoti trumpieji balsiai). Šiuos skirtumus galėtų aprėpti ir mūsų įsivedama stipriųjų – silpnųjų skiemenų sąvoka (žr. § 22).

Sprendžiant iš A. Baranausko tekstų, galūnės balsiai šnekteje labiau pradėti redukuoti gal tik XIX a. (tekstuose užrašyta daug žodžių su galūnėmis iš tų vietų, kur dabar jų nebėra)²⁴. Todėl per trumpą laiką galėjo nepasikeisti ir minėtos fonotaktikos ypatybės. Labai retais atvejais seniausieji žmonės žodžio gale dar ištaria garsų likučius, panašius į *i* (*e*) (vietoj priešakinės eilės balsių) bei į *u* (*ε*) (vietoj užpakalinės eilės balsių), plg. *rõg*^{(i)(e)s} ‘rugiùs’ (Steigviliai, Megučioniai, Nemeikšiučiai). Kartais (dažniau šnektos pakraščiuose) ištaria ir neredukuoti galūnės balsiai: *aissime* (Klėvainiai, Linkuvė, Gúostagalis, Laũksodis), *gr’õvi* ‘griõvį’ ir kt.

15. Redukavus galūnes, žodžio gale susidūrę su prieš juos esančiais priebalsiais, sonantai *l*, *r*, *m*, *n* ir priebalsis *v* virto skiemeniniais, o vėliau tarp minkštų priebalsių pradėtas įsprausti balsis *ε*₂ tarp kietų bei tarp kieto ir minkšto priebalsio – balsis *ε*₂ (apie Saločius, Vaškùs, Pășvitinį kai kuriose vietose įterpiamas ir balsis, panašus į *o*), pvz.: *peř’s’ls* > *peř’s’ε₂l’s* ‘piršlÿs’, *ãgls* > *ãge₂ls*, *ãgols* ‘eglès’. Fonologiškai ir čia yra vienas balsis (nes jo priešakėjimą sąlygoja pozicija), bet fonetiškai – trys, ir žymėti juos reikia skirtingai.

²¹ Šiaurės panevėžiškiai tuos balsius tikriausiai ir pradėjo redukuoti dėl pietų panevėžiškių įtakos (pradžioje dažniau prieš aukštutinio pakilimo balsius).

²² Paplatintus prieškirtinius *i*, *u* iš tų pačių 139 moksleivių užrašė tik 5.

²³ Plg. Zinkevičius Z. Min. veik, p. 60–61.

²⁴ Kai buvo atitraukiamas kirtis, siaurinami dvigarsiai *em*, *en*, *am*, *an*, trumpieji galūnės balsiai kokybiškai dar nebuvo redukuoti ir sudarė atskirą skiemenį, plg.: *ãlkans* (ne **ãlkons*) ‘ãlkanas’, *nãgãl’* < *nãgãliu* ‘nãgãliù’ (bet apie Pășvalį jau sakoma *nãgãl’* ir t. t.).

II. Prozodija

16. Skiriant fonemas (balsius ir priebalsius, kalbos segmentinio lygmens vienetus), reikėtų skirti ir prozodemas, nesegmentinio lygmens vienetus – kirtį, kiekybę, priegaides, kurios, kaip ir fonemos, padeda atpažinti žodžius arba skiria jų reikšmes.

17. Kirčio prozodemomis siūlome vadinti distinktyvų kirtį pirmajame, antrajame ir visuose kituose žodžio skiemenyse, arba tiksliau – įvairias kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų kombinacijas. Šnektoje kirčio kontrastą radome žodžiuose, turinčiuose iki 6 skiemenų, taigi ir kirčio prozodemų būtų apie 6, pvz.: *sàk'əs* 'saciaūs' – *sak'əs* < sakis 'sakys', *sāmanos* – *samanòs*, *(ne)(be)prisi.nəš* '(ne)(be)prisineša' – *(ne)(be)prisinəš* '(ne)(be)prisinėš', *pāvakarę* 'pāvakarę' – *pavakarė* 'pavakarėjė', *nebeusidār'əs* 'nebeužsidariaūs' – *nebeusidar'əs* 'nebeužsidarys'.

Vienaskiemeniuose žodžiuose kirtis egzistuoja tik fonetiškai: kad būtų distinktyvus kirtis (skiriantis žodžius pagal kirčio vietą skirtinguose skiemenyse), žodyje turi būti mažiausiai 2 skiemenys. Tame pačiame tarmės fonemų kontekste (žodyje) reikšmingas kirtis būna tik 2 skirtinguose skiemenyse; jeigu tam tikrose formose pradedamas kirčiuoti ir trečias žodžio skienuo, kirčio distinktyvinė funkcija dviejuose ar visuose trijuose skiemenyse susilpnėja, plg.: *stábòle* / *stabòle* / *stabòlė* (vietininkas dažniau *tərp stábòles*), 'stėbulėjė'.

18. Šiaurės vakarų panevėžiškiai įeina į visuotinio kirčio atitraukimo zoną²⁵, todėl nevienaskiemeniuose žodžiuose kirtis šnektoje dažnėliau būna pirmajame žodžio skiemenyje, rečiau – antrajame skiemenyje ir t.t. Jau pastebėta, kad daugiaskiemenių žodžių kamiene pagrindinis (senovinis) kirtis gali būti apibendrinamas, bet reikia aiškiau pasakyti, kad tai nėra vienintelė kirčio atitraukimo priežastis, kad neretai paradigmoje apibendrinamas ir atitrauktinis kirtis ir ypač – kad, apibendrinant senovinį kirtį, nebūtinai apibendrinama ir kiekybė bei priegaidė. Į trečią nuo galo skiemenį kirtis atitraukiamas, rodos, dažniau tik tada, kai tas skienuo kitose formose turi pagrindinį kirtį ir dvigarsį, o po jo einantis skienuo būna trumpas, plg.: *dar'žinęs* 'daržinėš', bet *smagəne₁* / *smā'gəne₁* < smage-naĩ 'smėgenys', *pap'əlvə* / *pā'spilvə* 'papilvė', *s'pinduól's* (Grūžiai) / *s'p'əndəl's* (Linkuvà) < spinduolỹs 'spindulỹs'. Atrodo, yra ir tokių morfemų (pavyzdžiui, priesaga *-ėlė*), kurios niekad negali gauti kirčio: *ú.təla* 'utėlė', *skrú.z'dəla* 'skruz-

²⁵ Kirtis šnektoje neatitraukiamas iš veiksmažodžių būsimąjo laiko III asmens bei liepiamosios nuosakos vienaskaitos II asmens (kurie išlaiko bendraties kamieno kirčio vietą), išrieveiksmių priesagų *-iaũ*, *-yn*, *-óp* bei komponento *kàs*, dažnai ir iš vardažodžių vienaskaitos bei daugiskaitos naudininkų, plg.: *iškàs*, *məgòs* 'miegòs', *məgòk*, *gerəũ*, *aukš't'in*, *vel'n'òp*, *viskàs*, *nikàs* 'niško', *šiltám*, *šiltái*, *šil'tiem*.

dėlė' ir kt. Bent kol kas negalima sakyti, kad šnektoje 3^a ir 3^b kirčiuotės apskrita jau baigia išnykti²⁶.

19. Daugiaskiemenių vardažodžių pirmajame skiemenyje neretai apibendrinamas ir atitrauktinis kirtis, o tuo pačiu – ir skiemens su atitrauktiniu kirčiu ilgumas ar trumpumas. Kad taip yra, ryškiausiai matyti buvusiuose trumpuosiuose skiemenyse²⁷: *ã.t'led's* 'atlydys', *pã.nevež's* 'Panevėžys', *bul'bã.kas's* ir t.t.

Tik balsiai *a*, *e*, panašiai kaip ir minėtieji balsiai *o*, *e*, gali būti trumpi ne vien skiemenyse su atitrauktiniu kirčiu, bet ir kai kuriuose svetimžodžiuose, taip pat gal ir dėl kitų ne visada aiškių priežasčių (latvių k. *itakos* ir t. t.)²⁸, plg. *ãč'u* 'āčiū', *dakānītes* 'dakānytis', *kēsel's* (Linkuvà) / *kē'sel's* (Pasvalys) 'kēselys' (rytinėje šnektos dalyje tokiais atvejais balsiai dažniausiai būna ilgi). Todėl ne visada lengva pasakyti, ar kirtis iš tikro atitrauktas. Daugiaskiemenių žodžių kirčiavimas ir kiekybė įvairuoja priklausomai nuo vietovės, net nuo pateikėjo; pagaliau neretai net tas pats žmogus gali pasakyti tą patį žodį ir su apibendrintu pagrindiniu kirčiu, ir su neapibendrintu²⁹. Bet šnektos atstovai beveik visada žino, kad neapibendrintas kirtis yra senoviškesnis.

20. Kad trečiame nuo galo skiemenyje gali išlikti priegaidžių opozicija, akivaizdžiausiai rodo žodžiai su priegaidėmis skirtinguose dvigarsių komponentuose: dgs. vard. *mar's'kinge₁* 'marškiniai' – bet dgs. gal. *már's'ken's* 'márškiniai', *kailine₁* 'kailiniai' – *káilēn's* 'káiliniai' (Linkuvà, Pasvalys), *auskare₁* 'auskariai' – *áuskars* 'áuskarus' ir kt. Mūsų atliktuose audiciniuose eksperimentuose III nuo galo skiemens balsiuose ir dvigarsių tame pačiame (antrajame) komponente pagrindinio ir atitrauktinio kirčio priegaidės skirtos net geriau (mažiausiai 58,2% minimalių porų) negu dviskiemeniuose žodžiuose³⁰. Tai nelabai remtų gryno apibendrinimo hipotezę.

²⁶ Plg. Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija (fonetika). – V., 1973, p. 55–58; taip pat jo. Kirčiavimo sistemos reikšmė kirčio atitraukimui. – *Baltistica*, 1973, t. 9(2), p. 154–157.

²⁷ Plg. Zinkevičius Z. Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos. – *Kalbotyra*, 1979, t. 30(1), p. 92–93.

²⁸ Buvę atviro skiemens kirčiuoti balsiai *i*, *u*, *o* trumpėja, atsidūrę sudėtinio žodžio uždaramo skiemenyje (dvigarsyje), plg.: *ž'vī'rs* – *ž'ví.rdube* 'žvyrduobė', *mū'rs* – *mú.rdvar's* 'Mūrdvaris', *mō'l's* – *mōl'bæste₁* 'Mōlbestai'.

²⁹ Pavyzdžiui, iš minėtuose darbuose pateiktų 87 V. Grinaveckio pavyzdžių bent 12 žodžių pagrindinio kirčio vieta šnektoje gali būti ir neapibendrinta, o kituose 12 žodžių gali būti apibendrintas trumpas atitrauktinis kirtis. Iš 116 Z. Zinkevičiaus pavyzdžių bent 13 žodžių gali turėti ir neapibendrintą kirtį, o 19 žodžių balsiai *a*, *e* gali būti pailgėję ir iki ilgųjų.

³⁰ Гаршва К. К. Восприятие слоговых акцентов литовского языка в поднаречии северо-западных панявежцев. – Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija, 1977, t. 2(59), p. 119–120. – Dėl abejonių buvusių universiteto studentų lituanistų audiciniai eksperimentais (*Baltistica*, 1975, t. 11(2), p. 190–193) galima pasakyti, kad tam tikrai bendruomenei reikšmingus kalbos vienetų eksperimentas gali nustatyti objektyviau negu tradicinis stebėjimas. Priegaidžių skirtumui įrodyti užtenka skirti didesnę minimalių porų dalį, o ne absoliučiai visas. Eksperimentatorius, nebūnantis nei diktoriumi, nei auditoriumi, iš viso gali neskirti priegaidžių ir net nemokėti tarmės. O moksleivių ir senų informantų tarmiška tartis iš esmės nesiskiria, nes ši šnekta dar menkai tepaliesta niveliacijos.

21. Mūsų audicinių ir instrumentinių eksperimentų duomenimis, šnektoje dviejų priegaidžių opozicija bent potencialiai gali būti išlaikoma visuose ilguosiuose žodžio skiemenyse: tiek kirčiuotuose pagrindiniu kirčiu (įskaitant diachroniškai galinį skiemenį, plg.: būs. 1. 3 a. *auš* (áušti) – *auš* (aūšti), tiek kirčiuotuose atitrauktinu kirčiu, tiek ir visai nekirčiuotuose (bent jau prieškirtiniuose) skiemenyse. Palyginus su pagrindinio kirčio pozicija, visi ilgieji skiemenys (susidedantys tiek iš balsių, tiek ir iš dvigarsių), kirčiuoti atitrauktinu kirčiu, yra šiek tiek trumpesni ir intensyvumo viršūnę pasiekia vėliau, t.y. jų priegaidės yra „tvirtagališkesnės“, plg.: dgs. vard. *nekáltos* ‘nekáltos’ – vns. kilm. *nēkáltos* ‘nekaltōs’ (< nekáltas, -à), *nēkáltos* ‘nekałtos’ – *nēkáltos* ‘nekaltōs’ (< nekałtas, -à).

22. Pagrindinį kirtį, esantį ilgesniuose skiemenyse, sinchroniškai vadiname stipriuoju, o atitrauktinį kirtį trumpesniuose skiemenyse – silpnuoju. Ilgesni yra ir tie žodžio (dabar galiniai) skiemenys, po kurių eina kokybiškai redukuotas buvęs trumpas galūnės balsis, sudaręs paskutinį skiemenį. Visus ilgesnius skiemenis irgi vadiname stipriaisiais, o trumpėlesnius skiemenis – silpnaisiais. Tokiu būdu šnektai siūlome naują prozodinės sistemos modelį: 1) ilguosiuose ir trumpuosiuose skiemenyse kontrastuoja: a) nekirčiuotas skiemuo kirčiuotam ir b) stiprusis skiemuo silpnajam, 2) ilguosiuose kirčiuotuose skiemenyse – stiprusis (pagrindinis) kirtis silpnajam (atitrauktiniam), 3) ilgųjų skiemenų stipraus kirčio pozicijoje – a) akūtas (‘) cirkumfleksui (‘), b) galiniame silpnajame skiemenyje – neoakūtas (ʷ) neocirkumfleksui (ʳ)³¹, 4) ilgųjų skiemenų silpnojo kirčio pozicijoje ir nekirčiuotuose skiemenyse – neoakūtas neocirkumfleksui. Skirtingose šnektos kirčio ir skiemenų pozicijose fonetiškai egzistuoja bent aštuoni priegaidžių variantai, o fonologiškai yra tik 2 priegaidės – akūtas ir cirkumfleksas.

23. Kalbotyroje, be tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidės (akūto ir cirkumflekso), dar neretai minima „trumpinė priegaidė“ (˘), neva egzistuojanti trumpuosiuose skiemenyse, ir „vidurinė priegaidė“ (ʳ) – pusilgiuose skiemenyse. Logiškai samprotaujant, ilguosiuose skiemenyse tada turėtų būti „ilginė priegaidė“. Bet kiekybės laipsnius (ilgumą, pusilgumą ir trumpumą) vadinti ne tik kiekybe, bet ir priegaidėmis yra neteisinga. „Trumpinė“ ir „vidurinė“ priegaidė yra toks skiemens tarimas, kurio intensyvumo ir kitų požymių kitimo niekas nesuvokia ir distinktyviai nepanaudoja, šičia tos priegaidės neegzistuoja. Galima sutikti, kad pusilgiuose ir gal net pailgėjusiuose trumpuosiuose skiemenyse fonetiškai priegaidė galėtų

³¹ Neoakūto ir neocirkumflekso terminus įsivedėme dėl to, kad jie yra akūto ir cirkumflekso naujesni variantai. Tokiu būdu nėra konkrečiau apibrėžiamos priegaidžių fonetinės ypatybės, mažiau jos painiojasi su senesniais „kirstinės“ ir „vidurinės“ priegaidės terminais. „Kirstinės“ priegaidės šnektoje iš viso nėra, ir jos ženklų žymime visai kitokią priegaidę – neoakūtą.

būti (tik, žinoma, ne „trumpinė“ ar „vidurinė“), bet, kadangi nė viename trumpajame ar pusilgiame skiemenyje tai priegaidei negali kontrastuoti kitaip tariama tvirtapradė, tuose skiemenyse priegaidžių nėra. Todėl įprastinį gravį (˘) galima vartoti ir kaip nepriegaidėtų kirčiuotųjų skiemenų ženklą. Akūto (˙) tam panaudoti negalima, nes juo žymima tam tikra fonologinė priegaidė.

24. Panevėžiškių tarmėje, kaip ir didesnėje aukštaičių tarmių ploto dalyje, kirčio vietą, balsių ilgumą ir tvirtapradę bei tvirtagalę priegaides dvigarsiuose auditoriai minimaliose porose atpažįsta maždaug 90–100% atvejų. Kitose pozicijose auditoriai maždaug 58–90% atvejų priegaides teisingai atpažįsta dažniausiai tik potencialiai (prieš bandymą jų pasiklaūse, pasitreniravę, priegaides pabrėžiant, pakartojant ir t.t.). Taigi didesnėje lietuvių kalbos ploto dalyje (panašiai kaip ir kitose indoeuropiečių kalbose) monoftongų ir nekirčiuotų skiemenų priegaidės yra tik pagalbinė fonologinė priemonė. Kitaip yra tarmėse, turinčiose laužtinę priegaidę, kur priegaidės savo distinktyvine funkcija prilygsta kitoms prozodemoms ar net fonemoms³².

НАИБОЛЕЕ ВАЖНЫЕ ЧЕРТЫ ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ДИАЛЕКТА СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ ПАНЕВЕЖЦЕВ

Резюме

В диалекте предлагается различать 22 фонемы (гласные |i|, |u|, |e|, |o|, |e|, |a|, согласные |p|, |b|, |t|, |d|, |k|, |g|, |s|, |z|, |š|, |ž|, |v|, |m|, |n|, |l|, |r|, |j|) и 12 просодем: 6 просодем ударения (комбинации ударных и безударных слогов), 2 просодемы бемольности и дизности, 2 просодемы количества (краткость и долготу) и 2 слоговых акцента (акут и циркумфлекс), которые на монофтонгах и на безударных слогах играют лишь вспомогательную фонологическую роль. Наблюдается 27 вариантов гласных, которые возникают преимущественно в безударных слогах, и 8 вариантов слоговых акцентов, существующих под сильным (главным) и слабым (рецессивным) ударением, на сильных (более долгих) и слабых слогах и т. д.

³² Už patarimus ir pastabas esu dėkingas doc. A. Girdeniui.